

2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО.

УДК 342.922

Євген Григоренко,

доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету Харківського
національного університету,
кандидат юридичних наук, доцент

ВПЛИВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩУ ПОВЕДІНКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Проаналізовано різні аспекти юридично значущої поведінки військовослужбовців; надано змістовну характеристику поведінкових аспектів у життєдіяльності військовослужбовців. Правомірну та протиправну поведінку як антиподи юридично значущої поведінки проаналізовано з точки зору впливу на поведінку військовослужбовців юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридично значуща поведінка, правомірна поведінка, протиправна поведінка, юридична відповідальність військовослужбовців.

Григоренко Е.

Влияние юридической ответственности на юридически значимое поведение военнослужащих

Проанализированы различные аспекты юридически значимого поведения военнослужащих; представлена содержательная характеристика поведенческих аспектов в жизнедеятельности военнослужащих. Правомерное и противоправное поведение как антиподы юридически значимого поведения проанализированы с точки зрения воздействия на поведение военнослужащих юридической ответственности.

Ключевые слова: юридически значимое поведение, правомерное поведение, противоправное поведение, юридическая ответственность военнослужащих.

Hryhorenko E.

The influence of legal responsibility on legally significant behavior of servicemen

Various aspects of legally significant behavior of servicemen have been analyzed; the content characteristic of behavioral aspects in the life activity of military personnel is presented. Lawful and unlawful behavior as antipodes of legally significant behavior is analyzed from the point of view of the influence of legal responsibility on servicemen's behavior.

Keywords: legally significant behavior; lawful behavior; unlawful behavior; legal responsibility of servicemen.

У повсякденному житті людина вчиняє велику кількість різноманітних дій. З огляду на розвиток суспільних відносин, розширення регулятивних можливостей права, значна частина таких дій регулюється правовими нормами, породжуючи різноманітні правовідносини. Проте людиною не завжди реалізуються всі правові норми, у зв'язку з чим за наявності відповідних підстав її юридично значуща поведінка може бути протиправною. Як зазначає О. М. Яковлев, якщо умовою існування будь-якого соціального утворення, що складається у результаті взаємодії його членів, є його упорядкованість, тобто хоча б відносна стабільність такої взаємодії, його організованість, то невідворотною характеристикою будь-якої соціальної системи є також прояви соціальної дезорганізації. Дезорганізація соціальної системи проявляється у появі типів поведінки, зміст якої відхиляється від соціальних норм, що характеризують

© Євген Григоренко, 2018

систему загалом. Дезорганізація як і поведінка, що відхиляється, з невідворотністю притаманна будь-якій соціальній системі, так само як і її основа – соціальна організованість та соціальні норми [1, с. 481]. При цьому слід зважати на те, що військово-службові відносини дуже детально врегульовані нормами права, у зв'язку з цим ступінь відхилення від таких норм може бути доволі значним. Крім того, у межах військової служби нормами права заборонено велику кількість діянь, які у цивільному житті таких заборон не мають, або за їх порушення не передбачено таких суворих заходів юридичної відповідальності.

Ю. О. Денисов пише, що право може бути порушено лише особою, що надає собі звіт у своїх діях та може керувати ними, оскільки право не є певною матеріальною субстанцією, що руйнується впливом будь-яких (соціальних та природних) сил, а є формою соціальної практики, що реалізується у діяльності соціалізованих індивідів, та руйнуватися ця форма може лише зсередини, тобто самими індивідами, формою діяльності яких вона є [2, с. 91]. У соціологічній літературі стверджується, що відхилення від середнього зразка поведінки до якогось рівня укладається у межі того, що можна вважати об'єктивною соціальною нормою. При досягненні певної межі ступінь відхилення буде настільки високим, що такого роду акти будуть віднесені до числа аномалій, актів антисуспільних, небезпечних, злочинних [1, с. 480].

З цього приводу слід звернути увагу на те, що порушення статутних вимог військовослужбовцями може бути різним. Деякі відхилення не можна вважати правопорушеннями, а там, де відхилення суттєве, тягне за собою негативні наслідки, має суспільно небезпечний характер, то таке відхилення від статутних норм може тягти за собою юридичну відповідальність для військовослужбовця (від дисциплінарної до кримінальної).

Юридично значуща поведінка військовослужбовців залежить як від внутрішніх чинників, так і від зовнішніх. Слід проаналізувати деякі з них. Так, Конституція України у ч. 5 ст. 17 чітко проголошує необхідність соціального та правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Ця норма знаходить свій розвиток у низці законів та підзаконних нормативно-правових актів. Важливість соціального захисту знаходить свій прояв не лише у тому, що це є надійним підґрунтям для належного проходження військової служби, чіткого виконання тих задач, що покладено на військовослужбовців. Належне забезпечення військовослужбовців усім необхідним є однією зі складових для створення умов, що забезпечують правомірну поведінку. І навпаки, неналежний соціальний захист є суттєвою передумовою вчинення протиправних дій. Зокрема, С. А. Моргуленко пише, що до суттєвих факторів, які детермінують виникнення нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями, є недостатнє виділення продовольчого, речового, банно-прачечного та інших видів забезпечення, що створює об'єктивні передумови виникнення міжособистісних конфліктів між військовослужбовцями, строкової служби, побутова необлаштованість осіб молодшого командного та офіцерського складу [3, с. 8].

Важливою умовою забезпечення правомірного характеру поведінки військовослужбовця є не лише належний рівень соціального захисту, але й задоволення інших потреб, зокрема потреб у самореалізації на військовій службі. При цьому це стосується не лише офіцерського складу, але й всіх інших військовослужбовців, адже як показує практика, військовослужбовці строкової служби вчиняючи злочини у вигляді нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями чи інші злочини та правопорушення, тим самим у спотвореному вигляді реалізують свої незадоволені потреби у самореалізації.

В. В. Бондарєв стверджує, що такі злочини вчиняються з метою зайняти більш високе становище у колективі, завоювати авторитет серед співслужбовців з наміром привласнити собі права з одночасним звільненням від обов'язків. Подібна мотивація характерна для молоді, для якої корисливі мотиви не завжди домінують, а насильство використовується лише як засіб досягнення мети [4, с. 12]. Крім того, вказане незадоволення полягає у неналежному рівні соціального зростання особистості військовослужбовця, у недостатньому рівні уваги до його особистості, у низькому рівні поваги до нього.

У зв'язку з цим з метою підвищити рівень самоповаги та поваги до нього з боку співслужбовців він починає демонструвати свою уявну перевагу щодо більш слабих, більш молодих, незахищених військовослужбовців. О. М. Яковлев звертає увагу на те, що незадоволена соціальна потреба викликає до життя стихійний прояв нормативно неврегульованих видів діяльності, що прагнуть самостійно виконувати функцію законних інститутів, проте за рахунок існуючих норм і правил. У своїх крайніх проявах подібна активність може знаходити свій прояв у протиправних, злочинних діях [1, с. 483]. З огляду на це до незадоволених соціальних потреб додаються також самоусунення офіцерського складу від виконання покладених на них функцій щодо контролю над поведінкою особового складу, пускання все на самотік, або перекладання своїх функцій на неформальних лідерів у військових колективах, які, як правило, теж мають суттєві не задоволені соціальні потреби у проявах своєї особистості.

Крім того, ситуація погіршується коли офіцери самоусуваються від виконання своїх функціональних обов'язків, у тому числі й пов'язаних з вихованням та навчанням, перекладають ці обов'язки на молодших командирів, наприклад, сержантів. У цьому випадку останні, будучи одного віку з тими військовослужбовцями, яких їм було доручено виховувати, не маючи офіцерського авторитету та досвіду, а найголовніше не вміючи користуватися такою суттєвою владою, яку їм було «делеговано», та не розуміючи її межі, доволі часто починають такою владою зловживати, у тому числі значно перевищуючи її межі. Такий підхід з боку офіцерів є суттєвим фактором виникнення нестатутних відносин, приниження гідності військовослужбовців, спричинення тяжких наслідків, недосягнення результатів у виховній роботі та навіть спотворення такої роботи, що дає тільки зворотній, негативний результат.

О. М. Яковлев пише, що функція злочинності полягає у тому, аби задовольнити незаконним шляхом потребу, що не визнається або не забезпечується належним чином нормальними соціальними інститутами. Така її вузька функціональність, тобто задоволення окремої соціальної потреби веде до дезорганізації більш загальних соціальних систем [1, с. 483]. У цьому випадку стосовно Збройних сил існують ситуації, коли такі потреби не можуть бути задоволені у силу відсутності відповідних можливостей, але доволі часто такі потреби не задовольняються у зв'язку з тим, що вони не визнаються. Бувають навіть ситуації, коли командири не розглядають своїх підлеглих як особистостей, – перед ними лише особовий склад, який повинен безумовно їм підпорядковуватися, виконуючи всі їхні побажання. Такі соціальні проблеми в армії є суттєвим фактором збільшення кількості протиправних вчинків. Не випадково Ю. О. Денисов звертає увагу на те, що розвиток галузевих соціологічних досліджень проблеми правопорушень показує, що власний інтерес цих наук складає як юридична, так і соціологічна розробка проблеми правопорушення під кутом зору відповідної форми юридичної відповідальності [2, с. 34].

О. М. Яковлев пише, що як загальне правило можна відзначити, що чим у більшій безпеці усвідомлює себе соціальна група, чим більш високо (за шкалою соціально-етичних цінностей) оцінює вона своє становище, тим у принципі більше терпимо (за інших рівних умов) проявляє себе така спільнота щодо індивідуальних актів, які розходяться зі встановленими нормами. І навпаки: чим у більш загрозливому стані перебуває відповідна група та відповідно відчуває себе, тим більш нетерпимим, ригористичним стає її ставлення до індивідуальних актів, що відхиляються від соціальних норм [1, с. 500]. З цього приводу слід зазначити, що ті військові колективи, перед якими не ставляться важливі задачі, які не беруть участь у їх виконанні, постійно перебувають у повсякденному режимі, не відчувають на собі важливість та соціальну значущість належної організації проходження військової служби, у їхніх межах зростає кількість різноманітних правопорушень та інших відхилень від соціальних норм. Є. А. Моргуленко серед факторів, що детермінують вчинення злочинів, пов'язаних з нестатутними взаємовідносинами між військовослужбовцями, насамперед виділяє недостатнє фінансування основних видів забезпечення військової служби передусім бойової підготовки, що призводить до незавантаженості військовослужбовців та виникнення у них кримінальних ініціатив [3, с. 8]. Саме тому з метою забезпечення законності правопорядку та суворої військової дисципліни військовослужбовцям слід прищеплювати усвідомлення важливості для суспільства та держави результатів їхньої праці, демонструючи це на конкретних прикладах, у тому числі й шляхом проведення з ними реальних бойових навчань, залучення до виконання важливих задач, корисне та цікаве завантаження дозвілля.

В. В. Федоренко стверджує, що особливе значення у військово-правовому вихованні мають традиції військового побуту. Статутне нормування часу, відособленість армійського побуту забезпечують стереотипний порядок дій військовослужбовців у підрозділах. Це полегшує командирі статутну і соціальну регуляцію, але потребує від нього утвердження традицій, які в часи дозвілля були б здатні дати воїнам добру емоційну розрядку, повноцінний відпочинок. Наприклад, урочисті шиккування, спортивні свята, участь у художній самодіяльності забезпечують виховний вплив як на окрему особистість, так і на військовий колектив загалом [5, с. 153].

Важливим аспектом забезпечення правомірної поведінки кожним військовослужбовцем є доступність відповідного законодавства, його зрозумілість. Крім того, правове регулювання має бути оптимальним з точки зору фіксації прав та обов'язків відповідних суб'єктів, воно має передбачати зрозумілі та органічні заходи юридичної відповідальності за протиправну поведінку. Є. А. Моргуленко звертає увагу на те, що відсутність низки необхідних нормативних актів, слабе використання чинного законодавства, неефективна взаємодія органів військового управління та військової юстиції, невідповідність правової бази, що регулює військові відносини реальному положенню справ у збройних силах та насамперед загальновійськових статутів є важливими детермінантами вчинення нестатутних взаємовідносин між

військовослужбовцями [3, с. 8–9]. Неадекватність правового регулювання, занижені або занадто завищені вимоги до поведінкових характеристик відповідних суб'єктів, наявність прогалин у регулюванні поведінки, або занадто жорстка, дріб'язкова правова регламентація, є факторами збільшення питомої ваги протиправної поведінки у структурі юридично значущої поведінки військовослужбовця.

Крім того, негативний вплив на правомірну поведінку чинить також дублювання обов'язків окремих посадових осіб (за виховання особового складу, за забезпечення дисципліни тощо). Бажання законодавця охопити всі можливі варіанти його зобов'язаних дій, передбачити щодо нього максимально широке коло обов'язків, а у разі будь-якої екстраординарної ситуації мати юридичні підстави для притягнення його до юридичної відповідальності не завжди дають позитивний результат та не створюють загального тла правомірної поведінки у військовому підрозділі.

Прагнення законодавця перестрахуватися, завищуючи нормативні вимоги до поведінки військовослужбовців, особливо командирів різного рівня, на практиці розмиває реальні юридичні підстави для притягнення дійсно винних у вчиненні правопорушення військовослужбовців до юридичної відповідальності. З цього приводу В. В. Бондарев, аналізуючи нестатутні взаємовідносини, вбачає проблему у тому, що вони беруть свій початок у гіпертрофії статутних відносин у всій системі військової ієрархії, тобто в основі їх детермінації є нерівноправне становище представників однієї ланки військової ієрархії, яке поєднано з виконанням обов'язків зі служби та неминуче призводить до суперечностей між ними [4, с. 11]. Практиці відома велика кількість випадків притягнення командирів взводів, рот та інших військовослужбовців до дисциплінарної відповідальності за неналежне ставлення до виконання свої функціональних обов'язків щодо виховання особового складу, вжиття заходів стосовно недопущення вчинення злочинів підлеглими військовослужбовцями. Можна згадати випадок, коли військовослужбовця строкової служби, який прислужив трохи більше півроку, відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Положення про проходження військової служби направили у відпустку. Повернувшись додому та зустрівшись із друзями, він розпив спиртні напої і після цього, взявши свій мотоцикл, поїхав з пасажиром у населеному пункті. Не впоравшись з керуванням транспортним засобом, він вчинив дорожньо-транспортну пригоду, внаслідок якої пасажир отримав середньої тяжкості тілесні ушкодження. При цьому за місцем його служби було притягнуто до дисциплінарної відповідальності його командирів, відповідно до того, що у Статуті внутрішньої служби Збройних сил України на них покладаються обов'язки з виховання та попередження вчинення злочинів.

З цього приводу виникають закономірні запитання: по-перше, чи можна вже сформовану людину, яка має вік більше, ніж вісімнадцять років, за півроку проходження військової служби виховати або перевиховати, сформувану нову особистість? Наприклад, В. В. Бондарев, проводячи кримінологічний аналіз нестатутних взаємовідносин серед військовослужбовців стверджує, що прояви багатьох в чому схожі з так званою «дідівщиною», поширені серед підлітків у школах, інтернатах, технікумах, молодіжних гуртожитках тощо, а також серед тих, життєві орієнтири яких «шліфуються» в умовах неписаних «законів вулиці». Цим же автором було проведено опитування військовослужбовців, яке показало, що лише до 8% з них застосовувалося до призову на службу в міліцію заходи адміністративного чи громадського впливу. Проте досвід безпосередньої участі у бійках отримали до армії 43%, тоді як 60% – готові до того, щоб застосовувати насильство у відповідь [4, с. 1–2]. Це свідчить про те, що на військову службу потрапляють особи, яких змінити у деяких випадках важко, навіть за весь час служби.

І, по-друге, чи могли командири, знаходячись на значній відстані від місця проведення відпустки військовослужбовця, попередити вчинення ним указанного злочину? У зв'язку з цим вважаємо, що такі завищені вимоги до командирів різних рівнів не сприяють забезпеченню законності, правопорядку та суворості військової дисципліни, сприяють прихованню реального стану речей, який має місце у дійсності. У соціологічній літературі чітко вказано, що система соціального контролю може стати контрпродуктивною у разі домінування у ній завищеної, максимально ригористичної системи оцінок соціальних відхилень [1, с. 504]. Проте це не означає, що слід скасувати обов'язки відповідних командирів щодо забезпечення законності, правопорядку, військової дисципліни, підвищення рівня як загальної, так і правової культури військовослужбовців. У той же час насамперед слід змінити сформовану практику притягнення командирів до різних видів юридичної відповідальності за такими формальними ознаками. Слід продовжувати вживати заходи щодо підвищення рівня правосвідомості та правової культури як командирів, так і всього особового складу. При цьому слід констатувати, що юридична відповідальність займає суттєве місце у всіх аспектах юридично значущої поведінки військовослужбовця.

Список використаних джерел

1. Социология. Основы общей теории: учеб. [для вузов] ; отв. ред. академик РАН Г. В. Осипов, действительный член РАЕН Л. Н. Москвичев. – М. : Изд-во НОРМА-ИНФРА, 2002. – 912 с.
2. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственности (социологический и юридический аспекты) / Ю. А. Денисов. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1983. – 145 с.
3. Моргуленко Е. А. Причины и меры предупреждения нарушений уставных правил взаимоотношений военнослужащих при отсутствии между ними отношений подчиненности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Е. А. Моргуленко. – М., 2003. – 20 с.
4. Бондарев В. В. Нестатутні взаємовідносини серед військовослужбовців Збройних Сил України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право, криминологічний аналіз та попередження» / В. В. Бондарев. – К., 2001. – 21 с.
5. Федоренко В. В. Традиції та патріотизм у системі військово-правового виховання як чинники національної ідентичності військовослужбовців / В. В. Федоренко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 104. – С. 150–156.

References

1. Osipov, G. V, Moskvichev, L.N. (Eds.). (2002). *Sotsiologiya. Osnovy obshchey teorii [Bases of the general theory]*. Moscow: NORMA-INFRA [in Russian].
2. Denisov, U. A. (1983). *Obshchaya teoriya pravonarusheniya i otvetstvennosti (sotsiologicheskii i yuridicheskiy aspekt)* [The general theory of offense and responsibility (sociological and legal aspects)]. Leningrad: izdatel'stvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
3. Morgulenko, Ye. A. (2003) *Prichiny i mery preduprezhdeniya narusheniy ustavnykh pravil vzaimootnosheniy voyennosluzhashchikh pri otsutstvii mezhdru nimi otnosheniy podchinennosti [Reasons and measures to prevent violations of the statutory rules of military servicemen's relations in the absence of subordination relations between them]. Extendent abstract of candidate`s thesis. Moscow [in Russian].*
4. Bondaryev, V. V. *Nestatutni vzayemovidnosyny sered viys'kovosluzhbovtsiv Zbroynykh Syl Ukrayiny [Invalid relations among servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. Extendent abstract of candidate`s thesis. Kyiv [in Ukrainian].*
5. Fedorenko, V. V. (2013) *Tradytsiyi ta patriotyzm u systemi viys'kovo-pravovoho vykhovannya yak chynnyky natsional'noyi identychnosti viys'kovosluzhbovtsiv [Traditions and patriotism in the system of military-law education as factors of national identity of servicemen]. Hileya: naukovyy visnyk – Gilea: Scientific Bulletin, 104, 150–156 [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 20.04.2018.